

STEIN AURÉL KASMÍRI SZANSZKRIT KUTATÁSAI

Wojtilla Gyula

a nyelvtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár
SZTE Ókortörténeti Tanszék – wojtilla@antiq.u-szeged.hu

Amikor Stein Aurél 1887. november 16-án elindult Indiába, némi szomorúságot érzett magában azért, hogy sokéves tanulmányai után nem nyert alkalmazást egyik magyarországi egyetemen sem. Bátyja, Stein Ernő, az induló vonatnál búcsúzva azt kívánta neki, hogy a tizedik múzsával, Fortunával maradjon jó barátságban. Stein 1888. elejétől a Lahori Egyetemen az Oriental College igazgatója és az egyetem hivatalvezetője volt, így kevés ideje maradt tudományos munka végzésére. Fortuna, vagy inkább őt Kasmírban nevezik, Sáradá, azonban azonnal mellé szegődött. Lahor – Kalkutta mellett – a korabeli India legjelentősebb tudományos és kulturális központja, és innen nem volt messze Kasmír, az az ország, amelynek neve az indiaiak számára a szépség és boldogság szinonimája volt. Stein már az első nyáron felkereste a „Boldog Völgy országát”, és a következő évtizedekben is sok nyarat töltött ezen a szépséges helyen. Közép-ázsiai expedíciói előtt és után, amelyek őt hamar világhíressé tették, itt, „alpesi otthonában” dolgozta fel a távoli térségekben gyűjtött anyagának jelentős részét. Mint maga írja, noha ilyenkor figyelme a távoli régiók felé irányult, szerelme Kasmír iránt változatlan maradt. Baktay Ervin, a kiváló indológus 1927-ben három napon át vendégeskedett Stein Aurél móhandmárgi sátoráborában. Stein Aurélt a vidék lakói *bará száhabnak*, „nagy úrnak” nevezték, mert sok ügyes-bajos dologban

pártfogolta őket a hatóságoknál. Szakácsával pandzsábí nyelven beszélt, ugyanakkor, mint Baktay megjegyzi: „általában minden emberét annak tulajdon anyanyelvén szölongatta, kit hindi, kit urdu, kit pandzsábí, kit meg kasmíri nyelven, míg pathán szolgájával pasthu nyelven beszélt.” Stein 1888-ban írt egyik leveléből tudjuk, hogy a kasmíri panditokkal, azaz a tudósokkal, szanszkritul, India ősi szent és tudományos nyelvén társalgott.

Kasmír 1888-1900 között azonban nem csupán az „alpesi otthon” és munkahely volt, hanem az aktív terepmunka színhelye is. A fiatal tudós fáradhatatlan szorgalommal kutatott a szanszkrit kéziratok és a régészeti emlékek után. A kétféle érdeklődés egy közös, jól kiválasztott célra irányult. Georg Bühlernek, a Bécsi Egyetem professzorának tanácsára, akit ezidőtájt a „szanszkritológia pápájának” tartottak, és aki maga is több mint egy évtizeden át szanszkrit kéziratokat gyűjtött és kutatott India különböző területein, minden figyelmét a kasmíri királykrónika, a *Rádzsataranginí* codex archetypusának megszerzésére összpontosította. A kasmíri királyi udvarban élő Kalhana nyolc könyvben és összesen nyolcezer sorban írta meg hazája történetét a kezdetektől 1148-ig. Munkáját az teszi különösen értékké, hogy Indiában az ő műve az egyetlen történeti munka a szó európai értelmében. Stein Aurél tökéletesen tisztában volt a mű egyedülálló

jelentőségével, és elhatározta, hogy a megfelelő kéziratok birtokában elkészíti a szöveg kritikai kiadását, majd angol fordítását a szükséges magyarázatokkal.

A fiatal Stein Aurél erre a rendkívüli feladatra minden szempontból felkészült volt. Már középiskolai éveiben alapos latin és görög tudásra tett szert, és ekkor ébredt fel benne az érdeklődés Nagy Sándor hadjáratának keleti helyszíneiről. Azután – mint maga írja – „1879-1880-ig a bécsi egyetemen a szanszkrit és az összehasonlító nyelvészetet, tovább a klasszika-filológiát tanultam leginkább, Müller Frigyes mellett”. Müller Frigyes professzor, az MTA külső tagja, elsősorban az indoeurópai nyelvészetben és az iranisztikában publikált, és a nyelvészeti etnográfia fő képviselőjének számított. Ezután egy félévet Lipcsében hallgatott, majd 1881 nyarától 1884-ig Tübingenben tanult. Itt Rudolf von Roth professzornak (1821-1895), a kor első számú védatudósának, a hétkötetes szanszkrit-német szótár társszerzőjének volt tanítványa. Roth tekintélyére jellemző, hogy a kasmíri mahárádza a Tübingeni Egyetemnek ajándékozta az *Atharvaveda paippaláda* recenziójának legjobb kéziratát. Stein iranisztikai tárgyú disszertációjával Rothnál doktorált 1883. májusában. Ezután három évig Angliában Londonban és Oxfordban képezi tovább magát, kéziratokat olvas, és nyilván él azokkal a lehetőségekkel, amelyeket a gazdag angol múzeumok nyújthatnak.

A *Rádzsatarangini* kéziratának megtervezésénél Stein Bühler elgondolásából indult ki. Bühler helyesen úgy ítélte meg, hogy a királykrónika dévanágarí szövegeinél nagyobb értéke van a sáradá írású kódexeknek, és ezek közül is az általa codex archetypusnak elnevezett kéziratnak. Stein leveleiben folyamatosan tájékoztatja kutatásairól és utazásairól Böhler. Stein két hosszú levelének részleteit a bécsi tudós a *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Mor-*

genlandes 1891. évi kötetében publikálja, és hozzáteszi, hogy Stein felfedezései fontos hozzájárulást fognak jelenteni Kasmír ókori földrajzának és régészeti emlékeinek megismeréséhez. Stein hálás Bühlernek, és amikor egy rövid időre ismét Európában jár, 1890. augusztus 12-én Bécsben egy 1888-89-ben Kasmírban vásárolt értékes szanszkrit kéziratot ajándékoz neves kollégájának. 1894-95-ben újabb kéziratokat küld neki, és vele egyidőben Rothnak és a neves francia indológusnak, Emile Senartnak is. Az 1888-as szünetéről Stein német nyelvű levelekben számol be családjának. A család kezdeményezésére ezek a levelek azután 1889. augusztus 2. és október 14. között a müncheni *Allgemeine Zeitung*-ban nyomtatásban is megjelentek. Emellett megmaradtak a vakáció idején írt jegyzetei: *Aufzeichnungen meiner I. Reise nach Kashmir Augustus-October 1888*. *Notizen über Sanskrit MSS (fol. 68-138)* Az ekkor és később Kasmírban vásárolt illetve másolatban megszerzett kéziratok katalógusát Gerard L. M. Clauson készítette el, előszót A. A. (Arthur Anthony) Macdonell oxfordi szanszkritprofesszor írt hozzá. A katalógus az oxfordi Indian Institute-ban letétbe helyezett 368 kézirat tudományos jegyzéke. Stein szeptember 4-én kelt levelében arról számol be, hogy sátrában panditok keresték fel, „akik mind meg akarták mutatni kézírataikat, és szemmel láthatólag készek voltak arra is, hogy nekem kéz alatt eladják őket”. Mindenki emlékszik még Bühler professzor tizenhárom évvel ezelőtti látogatására. Szeptember 8-án azt írja, hogy már négy napja reggeltől estig fogadja a panditok látogatását. A legtöbb felajánlott kézirat ismert művek másolata, de volt közöttük három legalább négyszáz éves nyírfakéregre írott is. Legfőbb segítője Dámódar pandit, aki már Bühlernek is munkatársa volt. Dámódar közvetít Stein és a panditok között, más panditok pedig távoli falvakban kutattak

fel kéziratosokat. Amikor Stein az egyik pandittól azt hallja, hogy egy öreg pandit házában megvan a krónika egy régi kézirata, olyan csodálatos érzés keríti hatalmába, mintha Tacitus valamelyik elveszett művét találta volna meg. Később kiderül, hogy ez a Pandit Rázdán Balabhadra birtokában lévő sárada kézirata, amelyet Bühler futólag látott, a valódi codex archetypust majd csak a következő évben, 1889-ben sikerül Pandit Késavram örökösétől megszereznie. Az Aufzeichnungenből kiderül, hogy a kézirat kutatás lankadatlanul folyt szeptember 10., 16., 17., 18., 19., 20., 23., 25., 26., 28., 29., 30. napján és október 1-én. A szövegolvasás nem kis nehézségeiben Dámódar fia segít, de Stein szeme is lassan hozzá szokik a sárada ábécéhez, füle pedig a panditok jellegzetes kasmíri szanszkrit kiejtéséhez. Október 11-én ismét Dzsamnuban van, a forró síkságon, ahol megnyílik előtte maharádzsa Raghunáth templomban elhelyezett könyvtára. Megkapja a kéziratok jegyzékét (ez a hagyatékban a Manuscripts and Documents 27. tétele alatt „Jamnu manuscripts” néven szerepel [103 folió]). Október 14-i levelében azt olvassuk, hogy fogadta a maharádzsa, és áldását adta a kéziratgyűjtemény katalógusa kiadásának tervére. Ez, Pandit Góvind Kaulnak köszönhetően, elkészült, és 1894-ben Bombayben megjelent. A kötetet a nemzetközi kritika igen kedvezően fogadta, Hermann Oldenberg (1854-1920) minden idők egyik legnagyobb indológusa kitünő munkának (vorzügliche Arbeit) nevezi, Moritz Winternitz (1863-1937) a híres háromkötetes indiai irodalomtörténet későbbi szerzője Stein sok fáradozását, nagy szakismeretét, kritikai érzékét emeli ki. Ennél jelentősebb esemény azután *Rádzsatarangini* kritikai szövegkiadása 1892-ben. A Stein által megállapított szöveg az 1648-1681 között működő Rádzsánaka Ratnakantha által írt codex archetypusra épül. Ezt egybevetette a Pan-

dit Rázdán Balabhadra és a Pandit Góvind Kaul, Stein legkiválóbb munkatársa birtokában lévő kéziratokkal, a lacunák esetenkénti kitöltésénél az A₃ glossator bejegyzéseit vette figyelembe. Még a nyomdai munkálatok közben érkezik a szomorú hír: Dámódart egy Kasmíron végigpusztító járvány elragadja az élők sorából. A magnum opusról Bühler, azután Oldenberg és Winternitz írt recenziót. Bühler a szövegkiadást a IX. nemzetközi orientalisztikai kongresszusnak szánt egyik legértékesebb ajánlónak nevezte. Stein nagy érdemének tartja a codex archetypus varia lectioit, a correctioit és a glossák jelentőségének felfedezését. Ehhez hozzáteszi, hogy Stein a problematikus 7–8. könyvek esetében csak annyiban él a conjecturális emendatioit eszközével, amennyire abszolút szükséges, és emendatioi mindig könnyen megindokolhatók. Ugyanakkor bölcsen tartózkodott attól, hogy a nagyobb lacunákat kitöltse. Oldenberg Stein nagyfokú józanságát emeli ki a conjecturális emendatioknál. A kiadás nehéz feladata jobb kézben nem is lehetett volna. Az A₃ jelzésű kéztől származó bejegyzéseket Stein kellő súllyal értékelte, Oldenberg szerint a következő feladat éppen ezeknek a bejegyzéseknek a komplex feldolgozása volna, különösen az első hat könyv esetében, így rekonstruálható lehet a codex archetypustól eltérő szöveghagyomány is. Winternitz a kiadás menetéről ír, és azt a reményét fejezi ki, hogy Stein, miután a forrásanyagot részben már összegyűjtötte, mihamarabb megjelenteti a fordítást tartalmazó második kötetet. Bernhard Kölver 1971-ben írt *Textkritische und philologische Untersuchungen zur Rájatarangini des Kalhana* című könyvében világosan leszögezi, hogy noha Pandit Durgápraszád zseniális szanszkrit tudással, Visva Bandhu pedig nagy kéziratanyag alapján szintén értékes kiadásokat készítettek, mégis a *Rádzsatarangini* szö-

veghagyomány kutatásához jelenleg a legbiztosabb alapot Stein szövegkiadása nyújtja. Mivel Kölver professzor 2001-ben anélkül hunyt el, hogy szövegkiadási terveit megvalósította volna, több mint harminc év elteltével továbbra is elsősorban Stein munkájához kell fordulnunk.

Igen jelentős esemény volt az, amikor 1895 áprilisában Stein Lahorban egy kisebb, magántulajdonban lévő szanszkrit kéziratgyűjtemény átnézésekor a *Királykrónika* néhány dévanágarí írású kéziratlapjára bukkant. Ezek megvizsgálása során kiderült, hogy ez a kézirat a codex archetypus hanyag másolata. Ez az L jelzetű kézirat mégis igen nagy értéket képvisel, mert például a 7. könyvben Ratnakanthánál helyenként jobb olvasatokat kínál, illetve benne a lacunák kitöltése sokszor világosan nem conjecturális emendatio eredménye. Stein éles szemmel észrevette, hogy az L kéziratnak a Ratnakantha-féle szövegtől való eltérései egy elvesztett kéziratból származnak, és angol fordítása előkészítésekor saját szövege mellett figyelembe vette az L kézirat esetenkénti jobb olvasatait. A földrajzi és népnevek azonosítása, a válás, a társadalmi rendszer, a hiedelmek és szokások értelmezése rendkívüli feladatot jelentett. Stein fáradhatatlanul gyűjti az ehhez szükséges szanszkrit forrásokat, a szünidőkben vagy rendkívüli szabadságot elnyerve régészeti és földrajzi felfedezéseket tesz, és a rá jellemző módon igen hatásosan tud együttműködni a panditokkal, elsősorban a felejtetetlen Pandit Góvind Kaulal. A végzet különös játéka azonban, hogy 1899 nyarán, fél évvel a fordítás megjelenése előtt Pandit Góvind Kaul eltávozott az élők sorából. A mű nyomdai átfutását Stein távollétében Angliában Moritz Winternitz ellenőrzi, és 1900-ban megjelenik a kötet. Winternitz a kötetről többek közt ezt írja: „A fordítás gördülékeny, és noha pontosan visszaadja a szanszkrit szö-

veget, mindenben megfelel az angol nyelv követelményeinek. De nem lennének igazságosak Stein nagy művével szemben, ha azt csupán fordításnak neveznénk.” Stein kimerítő és különösen a reáliák tekintetében mesteri kommentárt fűz a lefordított műhöz. A kötetben fényesen megmutatkozik Stein Aurél sokoldalú tehetsége. Stein elsőrangú filológus, az egyéves katonai szolgálat során szerzett beható térképészeti ismereteket és a kasmíri régészeti túrái során gyűjtött tapasztalatait ragyogóan hasznosítja.

Mint láttuk, Stein a kasmíri évek során nagyszámú, igen értékes szanszkrit kéziratot vásárolt. Eredetileg elsősorban olyan szövegeket keresett, amelyek a *Rádzsatarangini* szövegkiadásához, fordításához és a kísérő kritikai apparátushoz elengedhetetlenül szükségesek voltak. Ennek megfelelően a gyűjteményben a legtekintélyesebb csoportot a Kasmír történeti és szakrális földrajzára fontos adatokat tartalmazó munkák képviselik. Ezek közül most csupán a legfontosabbakról szólunk.

A 12-13. században élt Dzsajadratha a szerzője a *Hara-csarita-csintámani* című könyvnek, amely a kasmíri zárandokhelyekhez kapcsolódó legendák gazdag tárháza. A szöveg 1897-ben Bombayben – főleg Stein 206-os számú kézírata alapján – került kiadásra Pandit Góvind Kaul igen értékes földrajzinév-indexével. A Pandit Száhibrám által a 19. század közepén összeállított *Tírthaszamgraha*, azaz a szent fürdőhelyek gyűjteménye mindmáig kiadatlan. Az MTA birtokában lévő máhátmjagyűjtemény 202 máhátmját, a szent helyek eredetéről és csodáiról szóló leírást tartalmaz. A máhátmjakutatás még ma is sok lehetőséget kínál, ez jól látható a hollandiai Groningenben évek óta futó nemzetközi máhátmja-projekt kitűnő publikációiban. A Stein-gyűjteményben több példányban is megtalálható *Nílamatapurána* – a legfon-

tosabb helytörténeti forrás, amelyből Kalhana is sokat merített –, egészen 1924-ig kiadatlan volt, de igazi jó szövegkiadása is csupán 1973-ban jelent meg. Kár viszont, hogy ennek kiadója nem használta Stein 83-as számú kéziratát, sem azt a poonai kéziratot, amelynek ez a másolata. A Clauson-katalógusában 263-as számot viselő kézirat, a 11. században élt Kséméndrának tulajdonított *Nītipaddhati* (A világi bölcsesség útmutatója) a 16–17. századból való. Ez a cím nem szerepel az ismert irodalomtörténetekben illetve a Kséméndra monográfiákban, úgy tűnik azonban, hogy az ismert Nītikalpataru (Az életbölcsességek kívánságokat teljesítő csodafája) című munkával azonos, amelyet Poonában adtak ki 1956-ban. A kiadás egyetlen kéziraton alapul, ezt pedig Bühler professzor hozta 1876-ban Kasmírból. Mivel Kasmír egyik legjelesebb írója életművének rangos művéről van szó, sürgető feladat lenne a nyomtatott szövegnek és a Stein-gyűjtemény 263. számú kéziratának gondos egybevetése. Az ugyancsak Kséméndra tollából származó erotikus színezetű tanítóköltemény, a *Szajamajátriká* a korabeli Kasmír társadalmának tükre, ugyanakkor a korai Kasmír történeti földrajzának igen becses forrása. A nyomtatásban is megjelent mű szövege néhány helyen sérült vagy hiányos. Ezeknek a szöveg helyeknek az emendatiójához roppant nagy segítséget nyújthat Pandit Góvind Kaul kommentárja, amely a gyűjteményben a 255-ös sorszámot viseli. A Stein-gyűjteményben emellett sok szanszkrit klasszikus mű kézírata is megtalálható. Ezek a sok esetben még hiányzó kritikai szövegkiadások elkészítéséhez szolgálhatnak nagy segítséget.

Stein Fortuna-Sáradával kötött élethossziglani barátságát ismerve, egyáltalán

nem meglepő, hogy éppen ő volt az, aki a Kasmír északi részén, az 1947 óta pakisztáni katonai közigazgatás alatt álló Gilgitben 1931. júniusában először pillantotta meg annak a Kr. u. 6. századból származó buddhista könyvtárnak néhány darabját, amelyet valamikor a 10. század után rejtettek el egy sztúpában. Mondanunk sem kell, hogy a leletegyüttesnek meghatározó értéke van a buddhista kánon kutatása számára. E szövegek tudományos feldolgozása nagy szolgálatot tehet a korai buddhista kánon szerkezetének megismeréséhez. A kutatómunka ezen a területen folyamatban van, és sok meglepetést tartogat.

Stein és Kasmír sorsa elválaszthatatlan. A nagy tudós halála után alig egy évtizeddel kitért az India és Pakisztán közötti háború, az ország északi részét megszállta a pakisztáni hadsereg, a panditok pedig életüket mentendő, elhagyták a Boldog völgy országát. Mint kasmíri származású indiai barátaimtól tudom, a legtöbb esetben a menekültek arra kényszerültek, hogy eladják a magukkal hozott féltett kéziratokat. Így sok kézirat valószínűleg mindörökre elveszett. Az a Kasmír, amelyet a szanszkrit szövegek a századukhapandita, „a panditoknak mindig boldogságot adó” jelzővel illetnek, végérvényesen a múlté, és sajnos e tájon napjainkban is dörögnek a fegyverek. Stein Aurél Kasmírban gyűjtött szanszkrit kézíratai azonban Oxfordban, Bécsben, Tübingenben és Párizsban a tudományos világ rendelkezésére állnak. A mi kötelességünk, hogy maradtaként feltárjuk és az emberiség közkincsévé tegyük a bennük elrejtett kincseket.

Kulcsszavak: *Stein Aurél, Kasmír, szanszkrit, Rádzsataranginí, kéziratok*

IRODALOM

- Apor Éva – Wang Helen (eds) (2002): *Catalogue of the Collections of Sir Aurel Stein in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. MTAK, Budapest
- Baktay Ervin (1934): *A boldog völgy országa. Barangolások Kasmírban*. Franklin Társulat, Budapest
- Clauson, Gerard L. M. (1912): Catalogue of the Stein Collection of Sanskrit MSS. from Kashmir. Journal of the Royal Asiatic Society. 587–627.
- Stein, Aurel (1889): *Eine Ferienreise nach Srinagar (Kashmir)*. Aus Briefen von Dr M. A. Stein, Lahore. Sonder-Abdruck aus der „Allgemeine Zeitung“ Nr. 184 u. ff. Cotta'schen Buchhandlung, München
- Stein, Aurel (1887–1888): Manuscript Notes (London-Kashmir) (3 notebooks). A 24. Miscellaneous notes jelzet alatt található kézirat az MTA Könyvtárában
- Stein, Aurel (ed) (1892): *Kalhana's Rajatarangini or Chronicle of the Kings of Kashmir*. Vol. I. Sanskrit Text with Critical Notes. Education Society's Press, Bombay
- Stein, Aurel (transl.) (1900): *Kalhana's Rajatarangini. A Chronicle of the Kings of Kashmir*. Vols. I-II. A. Constable & Co., Westminster
- Wojtilla Gyula (1978): Sir Aurel Stein's Kashmirian Mahatmya Collection in the Library of the Hungarian Academy of Sciences. In: Éva Apor (ed) *Jubilee Volume of the Oriental Collection 1951–1976*. 215–224. MTAK, Budapest
- Wojtilla Gyula (1993): Két nemzet büszkesége: Stein Aurél emlékezete. Magyar Tudomány. **12**, 1505–1510.
-

STEIN AURÉL-EMLEKÜLÉS

Budapest, 2002. május 14.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Keleti Gyűjteménye 2002. május 14-én Stein Aurél-Emlékülést tartott az MTA Székházában. Nem kiemelt évforduló kívánta az alkalmat a rendezésre, hanem az az örvendetes tény, hogy hároméves munka során elkészült és megjelent a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában lévő Stein Aurél-gyűjtemények angol nyelvű katalógusa: *Catalogue of the Collections of Sir Aurel Stein in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. Compiled by John Falconer, Ágnes Kárteszi, Ágnes Kelecsényi, Lilla Russell-Smith. Edited by Éva Apor and Helen Wang. Budapest: MTAK–British Museum, 2002. 350. pp.

Az ülés résztvevőit Wojtilla Gyula, az MTA Orientalisztikai Bizottságának elnöke köszöntötte. Kiemelte azoknak a kutatóknak ma is élő aktualitását, melyeket Stein folytatott a múlt század első felében.

Az ülés bevezető előadását Harmatta János akadémikus tartotta *Stein Aurél expedíciói Közép-Ázsiában* címmel. Részletes áttekintést adott a nagy expedíciókról, azok minden állomásáról, a Stein által felfedezett

nyelvi emlékek jelentőségéről és történeti vonatkozásairól, s a megfejtések körüli ellentmondásokról, kételyekről is.

Lilla Russell-Smith, a British Museum munkatársa *A Stein-gyűjtemény digitalizálása a British Museumban: új technológia a kutatás és ismeretterjesztés szolgálatában* című vetített képes előadása igazi látványosság volt: bemutatta a ma a British Museumban látható tunhuangi nagy buddhista festmények egyes darabjait. A digitális technikának köszönhetően olyan részletek is elemezhetők, melyek eddig elkerülték a művészettörténészek figyelmét, és megvilágítják a belső-ázsiai buddhizmus kialakulásának, kapcsolatainak egyes elemeit. Időközben az általa végzett munka is befejeződött, s a British Museum mintegy hatvan tárgya tekinthető meg a Museum honlapján (www.thebritishmuseum.ac.uk/compass/ továbblépés: Continue to Compass, Search, Search for Stein).

Helen Wang, a British Museum kurátora (Department of Coins and Medals) *Sir Aurel Stein in The Times* című előadása azzal az országos érdeklődéssel és osztat-